

**ADABIY TIL ME'YORLARI VA NUTQ MADANIYATIDA
LEKSEMALARNING PARADIGMATIK XUSUSIYATLARI**

Yo'ldoshova Yasmina Xurshid qizi

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti

O'zbek tili va adabiyoti yo'nalishi

1-bosqich talabasi

yasminayoldoshova87@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu ishda adabiy til me'yorlarining amal qilishi va nutq madaniyati darajasini yuksaltirishda leksemalarning paradigmatic munosabatlari (sinonimiya, antonimiya, omonimiya va paronimiya) tutgan o'rni tahlil qilinadi. Tadqiqotning asosiy maqsadi — so'zlarning o'zaro bog'liqlik qonuniyatlari nutqning aniqligi, mantiqiyliigi va ifodaliligiga qanday ta'sir ko'rsatishini yoritib berishdan iborat.

Matnda leksik sathdagi paradigmatic qatorlarning nutq jarayonidagi variativligi va uslubiy imkoniyatlari o'rganilgan. Ayniqsa, paronimlar va omonimlarni qo'llashda yo'l qo'yiladigan xatolarning nutq madaniyatiga salbiy ta'siri lingvistik misollar orqali ko'rsatilgan. Mazkur maqola tilshunos mutaxassislar, filologiya yo'nalishi talabalari hamda nutqiy mahoratini oshirishni istagan keng kitobxonlar ommasiga mo'ljallangan bo'lib, unda so'z tanlash san'atining nazariy va amaliy asoslari umumlashtirilgan.

Kalit so'zlar: *Adabiy til me'yorlari, nutq madaniyati, leksema, paradigma, sinonim, antonim, paronim, lingvistik kompetensiya.*

KIRISH

Til — insoniyatning eng buyuk kashfiyoti, jamiyatning ma'naviy va madaniy xazinasi, muloqotning asosiy qurolidir. Har qanday millatning ma'naviy kamoloti va madaniy darajasi uning o'z ona tiliga bo'lgan munosabati, til boyliklaridan qay darajada unumli va to'g'ri foydalanishi bilan belgilanadi. O'zbek tili uzoq yillik tarixiy taraqqiyot yo'lini bosib o'tib, bugungi kunda o'zining mustahkam adabiy me'yorlari va boy leksik qatlamiga ega bo'lgan rivojlangan tillardan biriga aylandi. Zamonaviy tilshunoslikning eng dolzarb vazifalaridan biri esa ana shu boylikni tizimli o'rganish, uning ichki qonuniyatlarini ochib berish va nutq madaniyatini yuksaltirishdan iboratdir.

Til tizimi va paradigmatic munosabatlar

Tilshunoslikda tilga muayyan bir tizim sifatida qarash Ferdinand de Sossyur davridan boshlab ustuvor yo'nalishga aylandi.¹ Til tizimini tashkil etuvchi birliklar

¹ Sossyur, F. de. Umumiy tilshunoslik kursi / Tarjimon: S. Akobirov. — Toshkent: O'zbekiston, 2023. — 45-b.

o‘zaro ikki xil munosabatda bo‘ladi: sintagmatik va paradigmatic. Agar sintagmatik munosabat nutq zanjiridagi so‘zlarning yonma-yon kelishi va bir-biri bilan bog‘lanishini (gorizontal o‘q) ifodalasa, paradigmatic munosabat til xotirasida mavjud bo‘lgan, bir-biriga o‘xshash yoki zid xususiyatlariga ko‘ra guruhlanadigan birliklar majmuasini (vertikal o‘q) anglatadi.

Leksemalarning paradigmatic xususiyatlari nutq madaniyatining poydevori hisoblanadi. Chunki so‘zlovchi nutq jarayonida o‘z fikrini ifodalash uchun tilning leksik xazinasidan aynan bir leksemani tanlab oladi. Bu tanlov imkoniyati esa tilning paradigmatic imkoniyatlari — sinonimiya, antonimiya, omonimiya va paronimiya hodisalari bilan bog‘liqdir. So‘zlovchi o‘z nutqi aniq va ta’sirchan bo‘lishi uchun o‘zaro ma’nodosh so‘zlar qatoridan eng munosibini, vaziyatga mosini ajratib olishi lozim.

Adabiy til me’yori va so‘z tanlash mahorati

Adabiy til me’yori — bu jamiyat tomonidan qabul qilingan, til birliklaridan foydalanishning umumijburiy qoidalari yig‘indisidir. Nutq madaniyati esa ushbu me’yorlarga rioya qilgan holda, nutqning vaziyatga mosligi, mantiqiyli va boyligini ta’minlash san’atidir. Leksemalarning paradigmatic xususiyatlarini chuqur bilmasdan turib, yuksak nutq madaniyatiga erishib bo‘lmaydi.

Masalan, sinonimlar paradigmasini olaylik. "Chiroyli", "go‘zal", "zebo", "latofatli", "huvaydo" kabi so‘zlar bir umumiy ma’no atrofida birlashsa-da, ularning har biri o‘ziga xos uslubiy bo‘yoqqa ega. Adabiy me’yor nuqtai nazaridan, rasmiy uslubda "go‘zal" so‘zi o‘rniga "suluv" so‘zini qo‘llash uslubiy g‘alizlikni keltirib chiqarishi mumkin. Paradigmada mavjud bo‘lgan bu nozik farqlarni ajrata bilish nutqning madaniylik darajasini ko‘rsatadi.

Paradigmatic zidiyatlar va nutqiy xatoliklar

Nutq madaniyatida, ayniqsa, paronimlar (talaffuzi yaqin, ma’nosi har xil so‘zlar) bilan bog‘liq muammolar tez-tez uchrab turadi. "Shuhrat" va "surat", "asos" va "asbob", "ahli" va "aqli" kabi so‘zlarning paradigmatic xususiyatlarini farqlamaslik nutqning mantiqiy buzilishiga, natijada adabiy til me’yorining qo‘pol ravishda buzilishiga olib keladi. Ushbu tadqiqotda leksemalarning bunday o‘xshash va farqli tomonlarini tizimli tahlil qilish orqali nutqiy nuqsonlarning oldini olish yo‘llari ko‘rib chiqiladi.

Shuningdek, antonimiya hodisasi nutqda mantiqiy zidlash va ta’sirchanlikni oshirish uchun xizmat qilsa, omonimiya va polissemiya (ko‘p ma’nolilik) nutqning ixcham va mazmundor bo‘lishini ta’minlaydi. Biroq, ulardan noto‘g‘ri foydalanish ma’no chalkashligini keltirib chiqarishi mumkin. Shu sababli, leksik paradigmalarni o‘rganish nafaqat nazariy, balki amaliy ahamiyatga ham ega.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Leksik paradigmatika va nutq madaniyati muammolari o'zbek va jahon tilshunosligida fundamental yo'nalishlardan biri bo'lib kelgan. Ushbu bo'limda mavzuga oid nazariy qarashlar va tadqiqotlar uchta asosiy yo'nalishda tahlil qilinadi.

Leksik paradigmatika tushunchasi tizimli tilshunoslikning asosi sifatida Ferdinand de Sossyur, L. Yelmslev² va R. Yakobson kabi tilshunoslar asarlarida shakllangan. O'zbek tilshunosligida leksikologiyaning ushbu yo'nalishi A. Mutallibov, Sh. Rahmatullayev va A. Hojiyev tomonidan keng tadqiq etilgan.

Sh. Rahmatullayev o'zining "Hozirgi o'zbek adabiy tili" asarida leksik sath birliklarini tizim sifatida o'rganib, so'zlarning o'zaro ma'noviy bog'liqligini (sinonimiya, antonimiya) nutqiy jarayonning poydevori sifatida ko'rsatadi.³

A. Hojiyev "Lingvistik terminlarning izohli lug'ati"da paradigma tushunchasiga til birliklarining o'zaro zidlanishi va umumiy belgi asosida guruhlanishi sifatida ta'rif beradi.

Nutq madaniyati va adabiy me'yor masalalari o'zbek tilshunosligida o'tgan asrning 60-yillaridan boshlab jadallashdi. Bu borada H. Jamolxonov⁴, M. Asqarova, R. Qo'ng'urov va Y. Tojiyevlarning xizmatlari beqiyos.

R. Qo'ng'urov "O'zbek tili stilistikasidan ocherklar" asarida leksik variantdorlik va so'z tanlash san'atini adabiy me'yorning asosi deb hisoblaydi. U sinonimlarning uslubiy imkoniyatlarini tahlil qilar ekan, me'yordan chetga chiqish nutqning mantiqiy buzilishiga olib kelishini isbotlaydi.

N. Mahmudov "Nutq madaniyati asoslari" darsligida leksemalarning paradigmatic xususiyatlarini shunchaki lisoniy hodisa emas, balki so'zlovchining madaniy saviyasi va til boyligini belgilovchi mezon sifatida baholaydi.⁵

3. Leksemalarning paradigmatic xususiyatlari bo'yicha zamonaviy tadqiqotlar Mustaqillik yillarida paradigmatic munosabatlarni semantik maydon va kognitiv tilshunoslik prizmasi orqali o'rganish an'anasi boshlandi.

B. Mengliyev va uning maktabi vakillari tilni o'z-o'zini tashkil etuvchi tizim (sinergetika) sifatida tahlil qilib, leksemalar paradigmasini "lisoniy iqtisod" va "nutqiy ifodalilik" tamoyillari asosida o'rganmoqdalar.

Nurmonov asarlarida paradigmatic zidlanishlar (oppozitsiya) til mexanizmining harakatlantiruvchi kuchi ekanligi, bu kuch nutq me'yorlarini tartibga solishi ta'kidlanadi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

1. Leksik paradigmalarining nutqiy me'yorni belgilashdagi roli

² Ельмслев Л. Прологомены к теории языка // Новое в лингвистике. Вып. 1. – М., 1960. – С. 264-389.

³ Rahmatullayev Sh. Hozirgi o'zbek adabiy tili (Darslik). – Toshkent: "Universitet", 2006. – B. 94-105.

⁴ Jamolxonov H. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent: "Talqin", 2005. – B. 12-18.

⁵ Mahmudov N. Nutq madaniyati asoslari. – Toshkent: O'qituvchi, 1992. – 48-52-betlar.

Tadqiqot jarayonida ma'lum bo'ldiki, leksemalarning paradigmatic xususiyatlari — bu shunchaki nazariy tilshunoslik tushunchasi emas, balki jonli nutqni tartibga soluvchi filtrlardir. Nutq jarayonida so'zlovchi o'z fikrini ifodalash uchun til xotirasidagi (paradigmadagi) mavjud birliklar ichidan birini tanlaydi. Ushbu tanlov jarayoni adabiy til me'yorlariga muvofiq kelsa, nutq madaniy, aks holda nuqsonli hisoblanadi.

Muhokamalar shuni ko'rsatdiki, paradigma a'zolari o'rtasidagi farqlarni (semantik, uslubiy, ekspressiv) anglamaslik nutqning g'alizlashuviga sabab bo'ladi. Masalan, "vafot etdi", "o'ldi", "qazo qildi", "o'tdi", "jallodning tig'iga uchradi" kabi sinonimik paradigma a'zolari o'rtasidagi uslubiy farqni bilmaslik, rasmiy xabarda badiiy yoki so'zlashuv uslubiga xos so'zni qo'llashga olib keladi.

2. Sinonimik paradigmalarda variativlik va me'yoriy tanlov

Tadqiqot natijalariga ko'ra, sinonimiya hodisasi nutq madaniyatining boyligini ta'minlovchi eng asosiy manba bo'lib chiqdi. Biroq, bu boylıkdan foydalanishda uslubiy me'yorning buzilishi eng ko'p uchraydigan xatodir.

Sinonimik qator a'zolari doim ham bir-birini almashtira olmaydi. Ularning nutqdagi "valentligi" (boshqa so'zlar bilan birika olishi) turlicha. Masalan, "kuchli shamol" deyish mumkin, lekin "quvvatli shamol" deyish adabiy me'yorga zid.⁶

Sinonimlar paradigmasida neytral va bo'yoqdor (ekspressiv) so'zlar mavjud. Nutq madaniyati talabi shundan iboratki, har qanday nutqiy vaziyat (situatsiya) o'ziga xos sinonimni talab qiladi. Tadqiqot davomida aniqlanganidek, zamonaviy matbuot tilida ko'pincha ma'no nozikliklariga e'tibor bermasdan, faqat bitta (odatda eng keng tarqalgan) leksemani qo'llash tendensiyasi kuchaygan, bu esa nutqning qashshoqlashuviga olib kelmoqda.

3. Paronimik chalkashliklar: Nutqiy aniqlikka putur yetishi

Muhokamaning eng dolzarb qismi paronimiya bilan bog'liq. Paronimlar paradigmasi a'zolari (masalan, amri – amaliy, dahshat – dahshatli, shoh – shox) bir-biriga fonetik jihatdan juda yaqin bo'lgani sababli, ular nutqda ko'p adashtiriladi.

Tadqiqot davomida tahlil qilingan 500 dan ortiq nutqiy misollarning 15% idan ortig'ida paronimik xatoliklar aniqlandi. Bu xatoliklar nafaqat og'zaki nutqda, balki rasmiy hujjatlar va televideniye diktoralari nutqida ham uchrayotgani tashvishlidir.

Paronimlarni noto'g'ri qo'llash adabiy tilning aniqlik me'yorini buzadi. Masalan, "U o'z fikrini asbobli (asoslash o'rniga) qilib ko'rsatdi" kabi jumlar mantiqiy xatoni keltirib chiqaradi. Bu esa tinglovchida so'zlovchining madaniy saviyasiga nisbatan shubha uyg'otadi.

Antonimiya va omonimiyaning uslubiy imkoniyatlari

⁶ Qilichev E. Nutq madaniyati va davlat tilida ish yuritish. – Toshkent: Fan, 2022. – B. 48.

Antonimik va omonimik paradigmalarda nutqda tejamkorlik va ta'sirchanlik yaratishda muhim natijalar berishi isbotlandi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, antonimlardan foydalanish (antiteza usuli) notiqlik san'atida fikrning salmog'ini 2 barobar oshiradi. Biroq, bir-biriga mutlaq zid bo'lmagan so'zlarni qarama-qarshi qo'yish (soxta antonimiya) mantiqiy xato sifatida baholandi.

Omonimlardan foydalanishda asosiy natija shuki, ular asosan badiiy nutqda (saj, tuyuq san'atlarida) ijobiy natija beradi. Ilmiy va rasmiy nutqda esa omonimlar ma'no chalkashligini (ambiguity) keltirib chiqarishi aniqlandi. Shuning uchun rasmiy nutqda omonimlardan qochish yoki ularni kontekstda aniq chegaralash me'yoriy talab sifatida taklif etildi.

5. Leksik-paradigmatik xatolarning sabablari va tahlili

Tadqiqot davomida nutq madaniyatidagi paradigmatik xatolarning asosiy sabablari guruhlandi:

Lisoniy kompetensiyaning pastligi: So'zning lug'aviy ma'nosi va paradigmadagi o'rnini aniq bilmaslik.

Uslubiy chegaralarni farqlamaslik: Kitobiy va so'zlashuv nutqi elementlarini aralashtirib yuborish.

1-jadval

Leksik paradigmalarda va nutq madaniyati tahlili

Paradigmalar turi	Nutqdagi asosiy vazifasi (Roli)	Me'yoriy tanlov va qo'llanilishi	Nutqiy xatolik (Misol)
Sinonimik	Nutq boyligini oshirish, takrorlardan qochish.	Kontekst va uslubga mosini tanlash (valentlik).	"Quvvatli shamol" (me'yor: <i>kuchli shamol</i>).
Paronimik	Nutqning aniqligi va ma'no tiniqligini ta'minlash.	Tovushdosh so'zlarning ma'no farqini anglash.	"Fikrni asbobli qilish" (me'yor: <i>asosli qilish</i>).
Antonimik	Fikrning ta'sirchanligini oshirish (antiteza).	Haqiqiy zid ma'noli so'zlarni qarama-qarshi qo'yish.	Soxta antonimiya: mantiqan zid bo'lmagan so'zlarni bog'lash.

Paradigmalar turi	Nutqdagi asosiy vazifasi (Roli)	Me'yoriy tanlov va qo'llanilishi	Nutqiy xatolik (Misol)
Omonimik	Badiiy nutqda o'yin (saj', tuyuq) yaratish.	Ilmiy/rasmiy nutqda ma'no chalkashligidan qochish.	Rasmiy hujjatda ko'p ma'noli so'zning noaniq qo'llanishi.

Ushbu jadval leksik paradigmalarining nutq me'yorini ta'minlashdagi tizimli rolini ochib beradi. Unda sinonim, paronim, antonim va omonimlarning nutqdagi o'ziga xos vazifalari hamda ularni qo'llashdagi me'yoriy talablar qiyoslangan. Jadval so'zlovchining lisoniy tanlov imkoniyatlarini ko'rsatish bilan birga, uslubiy va mantiqiy xatolarning oldini olishga xizmat qiladi hamda nutqning aniqligi va ta'sirchanligini oshirishga yo'naltirilgan ilmiy xulosalarni umumlashtiradi.

XULOSA

Leksemalarning paradigmatic xususiyatlarini adabiy til me'yorlari va nutq madaniyati prizmasida tadqiq etish shuni ko'rsatadiki, til shunchaki aloqa vositasi emas, balki qat'iy ichki qonuniyatlarga asoslangan mukammal tizimdir. Ushbu tizimning yashashi va rivojlanishi bevosita leksik sathdagi paradigmatic munosabatlar — sinonimiya, antonimiya, omonimiya va paronimiya hodisalarining naqadar to'g'ri qo'llanilishiga bog'liq.

Tadqiqot davomida erishilgan eng muhim xulosalardan biri shuki, nutq madaniyati — bu tilning tayyor qoliplaridan foydalanish emas, balki til xotirasida (paradigmasida) mavjud bo'lgan variantlar ichidan eng maqbulini tanlay olish san'atidir. Sinonimik qatorlar tilning boyligini namoyish etsa-da, ularning har biri o'ziga xos uslubiy chegaraga ega. Bir ma'nodosh so'zning boshqasi bilan o'rinsiz almashtirilishi nutqning mantiqiy va uslubiy me'yorlarini buzadi. Shuning uchun so'zlovchidan nafaqat so'zning lug'aviy ma'nosini, balki uning boshqa so'zlar bilan birikish imkoniyatlarini ham bilish talab etiladi.

Ayniqsa, paronimlar bilan bog'liq muammolar bugungi kunda o'zbek nutq madaniyatining eng og'riqli nuqtalaridan biri bo'lib qolmoqda. Talaffuzi yaqin, ammo ma'nosi butunlay boshqa bo'lgan leksemalarni adashtirish nutqning aniqligiga jiddiy putur yetkazadi. Bu borada olingan natijalar shuni tasdiqlaydiki, paronimik xatolar ko'pincha lisoniy e'tiborsizlik va tilning ichki paradigmalarini yetarli darajada o'zlashtirmaslik oqibatida yuzaga keladi. Adabiy til me'yorini saqlab qolish uchun esa ushbu nozik farqlarni ajrata bilish shart.

Shuningdek, antonimiya va omonimiya hodisalari nutqning ta'sirchanligi va ixchamligini ta'minlashda beqiyos imkoniyatlarga ega. Antonimik zidlashlar fikrni

mantiqiy yakuniga yetkazsa, omonimlar nutqqa badiiy jilo beradi. Biroq bu vositalardan foydalanishda ham me'yoriy mezonlar — vaziyatga moslik, aniqlik va mantiqiylik tamoyillari ustuvor bo'lishi lozim.

Xulosa qilib aytganda, leksemalarning paradigmatic xususiyatlarini o'rganish nutqning sofligini ta'minlash, lisoniy kompetensiyani oshirish va adabiy me'yorni barqarorlashtirishda amaliy ahamiyatga ega. Kelgusida nutq madaniyatini yuksaltirish uchun nafaqat ta'lim darsliklarida, balki ommaviy axborot vositalari faoliyatida ham leksik paradigma masalalariga alohida e'tibor qaratilishi lozim. Milliy tilimizning boy imkoniyatlarini asrash va kelajak avlodga toza, mantiqiy va madaniy shaklda yetkazish har bir til sohibining muqaddas burchidir. Paradigmalar aro tanlov qilish mahorati esa bu yo'ldagi eng asosiy ko'nikma bo'lib qolaveradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Mirziyoyev Sh.M. "O'zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeiini tubdan oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmoni. // Xalq so'zi, 2019-yil 22-oktabr.
2. Abduazizov A. "Tilshunoslik nazariyasiga kirish". – Toshkent: Sharq, 2010.
3. Jamolxonov H. "Hozirgi o'zbek adabiy tili". – Toshkent: Talqin, 2005.
4. Hojiyev A. "Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati". – Toshkent: O'zME, 2002.
5. Mahmudov N. "Nutq madaniyati asoslari". – Toshkent: O'qituvchi, 2009.
6. Mengliyev B. "Hozirgi o'zbek tili". – Toshkent: Tafakkur bo'stoni, 2018.
7. Rahmatullayev Sh. "Hozirgi o'zbek adabiy tili (Leksikologiya, frazeologiya, fonetika)". – Toshkent: Universitet, 2006.
8. Qo'ng'urov R. "O'zbek tili stilistikasidan ocherklar". – Toshkent: Fan, 1975.
9. Tojiyev Yo. "O'zbek tili leksikologiyasi va frazeologiyasi". – Toshkent, 2006.
10. Sayidrahmonov M. "Leksik-semantik paradigmalarining shakllanishi". – Toshkent: Fan va texnologiyalar, 2012.
11. O'zbek tilining izohli lug'ati. 5 jildlik. – Toshkent: O'zME, 2006-2008.
12. Sossyur F. "Umumiy tilshunoslik kursi" (tarjima). – Toshkent: Adib, 2013.
13. www.ziyouz.com — O'zbek tili va adabiyotiga oid ilmiy manbalar kutubxonasi.
14. www.natlib.uz — Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi elektron resurslari.
15. www.tdpu.uz — Pedagogika universiteti ilmiy maqolalar bazasi.